

УДК 347.214.13

Олександр Виговський,

доктор юридичних наук,

доцент Інституту міжнародних відносин

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ФІНАНСОВИХ АКТИВІВ ЯК ПРИВАТНОПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ

Стаття присвячена теоретичному аналізу сутності фінансових активів як категорії приватного права. У ній розкриваються характерні риси фінансових активів як різновиду нематеріальних активів, аналізується дискусійне питання щодо можливості віднесення грошей до категорії фінансових активів, порушується проблема локалізації фінансових активів для цілей колізійно-правового регулювання. Особлива увага приділяється специфіці фінансових активів як уособленню правовідносин кредиторів та боржників.

Ключові слова: фінансовий актив, нематеріальний актив, грошові кошти, цінні папери, кредитор, боржник, локалізація.

Фінансовий актив є однією з ключових категорій фінансового світу. Різним сегментам фінансового ринку (валютному, кредитному, ринку цінних паперів, тощо) притаманні різні категорії фінансових активів, обіг яких опосередковує транскордонний рух коштів. За допомогою фінансових активів здійснюється ефективне переміщення фінансових ресурсів в національних чи міжнародних масштабах. Отримання фінансових активів чи контролю над ними, як правило, визначає мотивацію учасників фінансових трансакцій.

У фінансовому та банківському праві поняття фінансового активу широко використовується як на нормативному, так і на доктринальному рівнях. Водночас, доводиться констатувати, що на науковому рівні це поняття не отримало належної уваги, воно не було досконало розроблене українськими науковцями, що обумовлює відсутність його прийнятної дефініції у вітчизняній доктрині приватного права на сьогодні. В Україні практично відсутні будь-які монографічні чи дисертаційні дослідження з цього питання. Поняття фінансового активу досліджувалося майже виключно в рамках економічної науки, однак і там чіткого та однозначного визначення даного поняття не було сформульовано. Подолання даної прогалини в контексті приватноправового дослідження становить важливе наукове та практичне завдання.

Метою дослідження даної проблематики є розробка поняття фінансового активу не тільки як приватноправової категорії, а й як комплексного правового явища, а не лише економічного терміна. Завданням цієї статті є встановлення сутності фінансового активу, дослідження питання щодо можливості кваліфікації готівкових грошей як фінансового активу, виділення характерних особливостей фінансового активу у юридичному контексті.

Досить часто фінансові активи помилково ототожнюються з грошима як універсальним платіжним засобом, або гроші розглядаються як різновид чи підвид фінансового активу. Приклади такого підходу можна знайти у вітчизняних нормативних документах. Так, відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» від 12.07.2001 р. № 2664-III, фінансові активи є коштами, цінними паперами, борговими зобов'язаннями та правом вимоги боргу, які не віднесені до цінних паперів. Згідно з п. 4 Наказу Міністерства фінансів України «Про затвердження Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 13 «Фінансові інструменти» від 30.11.2001 р. № 559, фінансовий актив — це: а) грошові кошти та їх еквіваленти; б) контракт, який надає право отримати кошти або інший фінансовий актив від іншого підприємства; в) кон-

тракт, який надає право обмінятися фінансовими інструментами з іншим підприємством на потенційно вигідних умовах; г) інструмент власного капіталу іншого підприємства. Більш продумане визначення цього поняття міститься в п. 1.10 Положення про порядок формування та використання банками України резервів для відшкодування можливих втрат за активними банківськими операціями, затвердженого Постановою Правління НБУ від 25.01.2012 р. № 23. Відповідно до цього визначення, фінансовим активом є будь-який актив, який є наданим кредитом, розміщеним депозитом, коштами банків у розрахунках, коштами, розміщеними на кореспондентських рахунках в інших банках, цінним папером, дебіторською заборгованістю, погашення якої здійснюватиметься з використанням грошей або іншого фінансового інструмента.

В економічній теорії гроші також часто розглядаються як різновид фінансового активу. Так, автори Економічної енциклопедії відносять до фінансового активу готівку, депозити в банку, чеки, цінні папери, розрахункові документи в дорозі, грошові документи, фінансові вкладення, вклади в інші підприємства [1, с. 29].

Спільною рисою наведених визначень є віднесення до обсягу поняття фінансового активу права власника такого активу на отримання певних матеріальних благ (зокрема, грошових коштів) у майбутньому. В цьому контексті питання щодо віднесення власне грошей до категорії фінансових активів уявляється більш ніж спірним і потребує детального вивчення.

За своєю правовою природою гроші належать до категорії речей, як випливає зі ст. 177 Цивільного кодексу України. В літературі з цивільного права гроші традиційно розглядаються як речі, що визначаються родовими ознаками, які є подільними та споживними [2, с. 7]. В цивільному обігу вони служать засобом обміну, платежу та відіграють роль універсального еквіваленту абстрактної цінності. Ці функції грошей виконують монети, банкноти і так звані безготівкові гроші. Лише готівкові гроші можуть виступати в якості об'єктів речових прав. Безготівкові кошти є не речами, а правами вимоги [3], оскільки вони існують виключно у «віртуальній формі», а саме у

вигляді записів на банківських рахунках (поточних, депозитних та ін.). З передачею готівкових грошей банку, наприклад, за договором банківського вкладу, припиняється право власності вкладника на них, проте водночас він набуває права вимоги до банку в межах переданої грошової суми [4]. Відповідно, об'єктом договору банківського рахунку є не гроші як об'єкти речових прав, а права вимоги, які у відповідних нормативних документах та банківській договірній практиці зазвичай іменуються грошовими коштами. Так звані «безготівкові розрахунки» з юридичної точки зору є лише передачею прав вимоги до банку та заміною управомоченої особи у зазначених правовідносинах. На думку І. А. Безклубого, порівняно з грошима, які є об'єктом речового права та розглядаються як родові речі, грошові кошти, які обліковують на відповідному банківському рахунку, є фікцією [5].

На відміну від готівкових грошей, фінансові активи категоріально належать не до рухомих речей, а до групи нематеріальних активів. Як підкреслює Ф. Фабоцці, «фінансові активи (фінансові інструменти чи цінні папери) є прикладом нематеріальних активів, тобто законних прав на деякий майбутній дохід. Вартість таких активів не залежить від форми, в якій ці права зафіксовані» [6, с. 14]. У вітчизняній економічній теорії ідея віднесення фінансових активів до категорії нематеріальних також є домінуючою. Так, на думку І. В. Коваленко, «фінансові активи є специфічними неречовими активами, які є законними вимогами власників цих активів на отримання певного, як правило, грошового доходу в майбутньому» [7, с. 158]. Дійсно, важко уявити собі, наприклад, кредит, взятий компанією в банку. Уява може намалювати нам купу банкнот, але це вже кінцевий результат існування фінансового активу. Сам по собі фінансовий актив не має реальної вартості і не приносить користі його «власнику» (наприклад, той факт, що банк видав кредит позичальнику під величезні відсотки і має права вимоги за кредитним договором, жодним чином не сприяє фінансовому процвітанню цього банку, адже боржник може і не повернути кредит та/або не сплатити ані копійки відсотків). Вартість фінансового активу і користь від «володіння» ним кредитор зможе відчутити тіль-

ки в тому випадку, якщо боржник з ним розплатиться (банк поверне депозит з відсотками вкладнику, емітент погасить облигації та сплатить дохід за ними облигаціонеру, акціонерне товариство сплатить дивіденди акціонеру, тощо). У випадку з фінансовими активами ми маємо справу з певною юридичною фікцією, умовною категорією, яка скоріше є частиною понятійно-термінологічного апарату, аніж явищем реального світу. В результаті ми приходимо до висновку, що невидимі фінансові активи уособлюють собою видимі матеріальні речі з чітко визначеними вартісними та кількісними показниками, що, однак, не означає необхідності суцільного ототожнення активів з такими речами.

Фінансові активи опосередковують конкретні правовідносини між кредитором та боржником. За жодних обставин фінансові активи не можуть розглядатися як класичні об'єкти речового права. Це твердження є справедливим навіть для такого фінансового активу, як цінні папери у документарній формі існування, які на доктринальному рівні було прийнято відносити до категорії рухомих речей. Документарний цінний папір був визнаний річчю не внаслідок факту визнання тотожності цінного паперу та його сертифіката (речі); поширення на нього речово-правового режиму мало походний і певною мірою штучний характер, а його мета полягала в забезпеченні основного призначення цінного паперу — бути ефективним носієм комплексу майнових прав. Навіть відносно цінних паперів на пред'явника Н. О. Нерсесов зазначав, що вони «несуть односторонні формальні зобов'язання, які циркулюють в обігу подібно до реальних речей» [8, с. 89].

Що ж стосується бездокументарного цінного паперу, то він є єдиним комплексом майнових прав, який опосередковує правовідносини між емітентом та власником цінного паперу й оборотоздатність якого не пов'язана з існуванням сертифіката чи іншого документа. У випадку з бездокументарними цінними паперами «юридично неподільний» комплекс майнових прав утворюватиме самостійний об'єкт цивільних правовідносин, що і виступатиме предметом цивільних правочинів під іменем «цінний папір». У наш час належність цінних паперів у бездокументарній формі існуван-

ня до категорії нематеріальних активів та об'єктів зобов'язального права практично не викликає сумнівів.

Для того, щоб глибше зрозуміти сутність фінансових активів як категорії приватного права, зупинимося на їх істотних характеристиках.

Як вже зазначалося вище, фінансові активи опосередковують відносини кредитора та боржника, в ролі яких можуть виступати, зокрема, депонент та банк, кредитор та позичальник, акціонер та акціонерне товариство, власник облигації та її емітент. Більше того, такі активи існують виключно внаслідок того, що кредитор та боржник вступають між собою у правовідносини. В цьому полягає ключова відмінність фінансових активів від, скажімо, нерухомого майна (будівлі чи земельні ділянки як предмети матеріального світу існують незалежно від присутності тих чи інших осіб та їх відносин між собою). Правова матерія у сфері фінансового права створюється не задля регулювання фінансових активів як таких, а для регулювання відносин, у які фізичні та юридичні особи вступають з приводу цих активів внаслідок договору чи закону. Поки існують ці відносини, кредитор та боржник ніби пов'язані один з одним невидимим ланцюгом. Цей ланцюг розривається, коли відбувається виконання за фінансовим зобов'язанням і боржник платить кредитору. Ситуація ускладнюється у зв'язку з тим, що в реальному світі далеко не всі зобов'язання виконуються, а в фінансовому світі невиконання зобов'язання контрагента може призвести до власного банкрутства. Щоб убезпечити себе від такого вкрай небажаного сценарію, кредитор намагається отримати контроль (принаймні моніторинговий) над активами чи діяльністю боржника, а також отримати правовий статус забезпеченого кредитора та можливість переважного задоволення своїх вимог у випадку неспроможності боржника. Саме цей конфлікт між інтересами кредитора та боржника лежить в основі будь-якої фінансової правової системи. На питання, кого захищати в першу чергу — кредитора чи боржника — по-різному відповідають різні юрисдикції, які характеризуються неоднаковим ступенем втручання у фінансові приватноправові відносини. І пов'язаний цей конфлікт безпосередньо з категорією фінансових активів.

Оскільки фінансові активи не є пред-метами реального світу, як товари вони можуть продаватися виключно за описом (на відміну, скажімо, від автомобілів чи комп'ютерів, які можна виставити на огляд у спеціалізованих салонах). Якщо опис містить недостовірну інформацію, покупець фінансового активу (наприклад, інвестор, який планує придбати цінні папери, банк, що має намір видати кредит) може прийняти неправильне інвестиційне рішення і стати жертвою шахрайських дій. Саме цим пояснюється та надзвичайна увага, яку регулятор на фінансових ринках приділяє контролю за розкриттям інформації на цих ринках. Так, випуск цінних паперів не буде зареєстрований і емітент не зможе здійснювати їх розміщення серед інвесторів, якщо вся необхідна інформація (включаючи фінансову звітність) не буде ним розкрита у проспекті емісії цінних паперів відповідно до законодавства. Факт реєстрації випуску не звільняє емітента від необхідності подальшого розкриття відповідної інформації, яка може мати вплив на курс цінних паперів та здатність виконання ним своїх зобов'язань перед інвесторами. Нерозкриття такої інформації, неповне розкриття чи подання завідомо неправдивих відомостей тягне за собою сувору відповідальність, мета запровадження якої полягає, насамперед, у захисті «споживачів» фінансових активів.

Ще одна особливість фінансових активів як об'єктів правового регулювання пов'язана з їх нематеріальним характером і полягає у труднощах, а часто і неможливості встановлення їх точного місцезнаходження у просторово-часовому вимірі, зокрема, для цілей колізійно-правового регулювання. Як відомо, в основі колізійно-правового регулювання лежить просторова локалізація правовідносин. Об'єктивність територіальної локалізації досягається за допомогою виокремлення елементів, які мають просторово-часовий вимір і які можуть вважатися «точками відліку» для визначення фактичного або презюмованого зв'язку всього правовідношення або його певної частини з конкретною частиною юрисдикційного простору. Такими елементами визнаються об'єкт правовідносин, їх суб'єкти, певні юридично значимі дії. Оскільки фінансові активи належать до категорії нематеріальних активів, вони

не можуть бути локалізовані за правилами, які застосовуються до рухомих речей. Непридатність традиційних способів вирішення даної колізійної проблеми породжує необхідність пошуку іншого адекватного інструментарію, який би враховував вказану специфіку. Практика йде шляхом локалізації фінансового активу за місцезнаходженням боржника або кредитора. Звичайний підхід полягає у локалізації такого активу за місцезнаходженням боржника, оскільки саме боржник надає кошти для сплати за вимогою [9, с. 5–6]. Так, у випадку розміщення банківського вкладу у міжнародному банку (з філіями та відділеннями по всьому світу) місцем знаходження відповідного фінансового активу слід вважати місце знаходження відділення банку, в якому депонент уклав договір банківського вкладу і який має цей вклад повернути.

Більш складним випадком є локалізація цінних паперів, яка залежатиме від виду, форми випуску та форми існування цінного паперу, а також від конкретного колізійного питання. Так, для вирішення колізійних питань, пов'язаних з реалізацією корпоративних прав, посвідчених акціями, поширеною практикою є прив'язка місцезнаходження даних цінних паперів до юрисдикції їх емітента як боржника, що має здійснити виконання за даним видом фінансового активу, незалежно від місцезнаходження їх сертифікатів чи місця ведення рахунків у цінних паперах. Разом з тим, у деяких випадках (наприклад, при встановленні права власності на цінний папір на пред'явника) локалізація фінансового активу відбуватиметься за місцезнаходженням документа, який посвідчує відповідний комплекс прав, і передачі документа буде достатньо для передачі активу. Тенденція дематеріалізації цінних паперів та інших фінансових активів загострює проблему їх локалізації.

З усього викладеного вище можна зробити такі висновки:

1. Фінансові активи належать до категорії нематеріальних активів, які опосередковують правовідносини між кредитором та боржником та є правми вимоги кредитора до боржника щодо здійснення певного виконання (як правило, в грошовій формі) в майбутньому.

2. З юридичної точки зору гроші в готівковій формі не можуть розглядатися

в якості різновиду фінансових активів. Натомість безготівкові грошові кошти, які є правами вимоги вкладника до банку щодо повернення певної суми грошей, належать до категорії фінансових активів.

3. Внаслідок нематеріального характеру фінансових активів їх локалізація

для цілей колізійного регулювання є проблематичною. Звичайним підходом є локалізація фінансового активу за місцезнаходженням боржника. Проте для вирішення колізійних питань необхідно враховувати характерні особливості конкретного виду фінансових активів.

ПРИМІТКИ

1. Економічна енциклопедія : у 3-х т. / під ред. С. Мочерного та ін. — К. : Академія, 2000. — Т. 1.
2. Маковская А. А. Залог денег и ценных бумаг / А. А. Маковская. — М. : Статут, 2000.
3. Белов В. А. Юридическая природа «бездокументарных ценных бумаг» и «безналичных денежных средств» / В. А. Белов // Рынок ценных бумаг. — 1997. — № 6. — С. 49—52.
4. Безклубий І. А. Банківські правочини : монографія / І. А. Безклубий. — К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. — С. 123.
5. Там само. — С. 123.
6. Фабоцци Ф. Д. Управление инвестициями / пер. с англ. — М. : ИНФРА-М, 2000.
7. Коваленко І. В. Концептуальні підходи до наукового пізнання сутності фінансових активів та їх вартісної оцінки у сучасній системі бухгалтерського обліку / І. В. Коваленко // Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. — 2013. — Т. 18. — Вип. 1/1. — С. 157—161.
8. Нерсесов Н. О. О бумагах на предъявителя с точки зрения гражданского права. Историко-догматическое исследование. — М. : Университетская типография, 1889.
9. Wood Ph. R. Conflict of Laws and International Finance / Ph. R. Wood. — London : Sweet&Maxwell, 2007.

Выговский Александр. Понятие и сущность финансовых активов как частноправовой категории.

Статья посвящена теоретическому анализу сущности финансовых активов как категории частного права. В ней раскрываются характерные черты финансовых активов как разновидностей нематериальных активов, анализируется дискуссионный вопрос о возможности отнесения денег к категории финансовых активов, поднимается проблема локализации финансовых активов для целей коллизионно-правового регулирования. Особенное внимание уделяется специфике финансовых активов как воплощению правоотношений кредиторов и должников.

Ключевые слова: финансовый актив, нематериальный актив, денежные средства, ценные бумаги, кредитор, должник, локализация.

Vygovskyy Oleksandr. Concept and Essence of Financial Assets as Private Law Category. The article deals with theoretical analysis of the essence of financial assets as a category of private law. It reveals the characteristic features of financial assets as intangible assets, analyzes the controversial issue of whether money can be attributed to financial assets, as well as the problem of localization of financial assets for the conflict of laws. Special attention is paid to the specifics of financial assets as embodiment of legal relationship between creditors and debtors.

Key words: financial asset, intangible asset, monetary funds, securities, creditor, debtor, localization.